

УДК 821.161.2/82-312.9

Ольга ЛІЛІК,

*професор кафедри української мови,
літератури та журналістики
Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка, доктор педагогічних наук, професор*

Ангеліна ПОПЕЛЮХ,

*ліцеїстка другого курсу
суспільно-гуманітарного профілю (мовної галузі)
КЗ «Чернігівський обласний науковий ліцей»*

МАРСІАДА В НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

У статті схарактеризовано особливості функціонування марсіанської тематики в науково-фантастичній літературі ХХ-ХХІ ст., передусім з'ясовано витоки марсіанського міфу в античній міфології, окреслено специфіку функціонування образу Червоної планети в романах Г. Уеллса, Р. Бредбері, Е.Р. Барроуза. Проаналізовано процес творення марсіанського міфу у творах українських письменників зазначеного періоду, зокрема М. Капія, В. Бережного, М. Кідрука. Наголошено на особливостях художнього світу роману М. Кідрука «Колонія» в контексті світової марсіади.

Ключові слова: марсіада, роман, образ, тематика, Марс, література.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Марс – одна з найпомітніших та найближчих до Землі планет сонячної системи. Вона віддавна вабила людей своїм загадковим червоним кольором, незвичайною траєкторією руху, асоціаціями з образом античного бога війни. Особливого розвою марсіанська тематика набуває в науково-фантастичній літературі ХХ-ХХІ століття: «традиційно Марс у фантастичній літературі – джерело життя, що із земним співвимірне настільки,

щоби вкластися в межі певних стереотипних відносин Марс – Земля: старша – молодша планети, древня – нова цивілізації, відтак йдуть протиставлення культур за кількома рисами» [8]. Аналізуючи особливості формування марсіанського міфу в літературі, А. Нямцу зазначав: «У кращих творах марсіанський світ постає надзвичайно складним «дзеркалом», яке не просто фіксує, а й змістовно осмислює драматичні протиріччя людської природи й усієї земної цивілізації» [9]. Відповідно, постає необхідність осмислення особливостей функціонування марсіанської тематики в різних національних літературах на різних етапах історико-культурного розвитку.

Аналіз останніх публікацій, у яких започатковано розв'язання порушеної проблеми. У контексті студіювання марсіанської тематики у світовій літературі беремо до уваги оглядові дослідження, присвячені образам планет у науковій фантастиці, як-от: Роберта Марклі «Вмираюча планета: Марс у науці та уяві», Роберта Кросслі «Уявляючи Марс: літературна історія», збірник праць «Візії Марсу: Есе про Червону планету в художній літературі та науці». У цих працях схарактеризовано основні етапи зображення Марсу в літературі, зокрема проаналізовано поетику й жанрову своєрідність класичних і сучасних творів фантастики. З-поміж сучасних літературознавчих праць беремо до уваги публікації Л. Зелінської [Ошибка! Источник ссылки не найден.], У. Левко [8], . Філоненко [11]. Водночас наголошуємо на відсутності комплексної, системної наукової праці, присвяченої марсіанській тематиці в науково-фантастичній літературі.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування марсіанського міфу в науково-фантастичній літературі ХХ-ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоча нема точної дати, коли людство дізналось про існування Марсу, він упродовж тисячоліть викликає інтерес вчених, дослідників та філософів. З цього приводу автори книги «Mars from myth and mystery to recent discoveries» стверджують: «Неграл (у Вавилоні – «Nergal, the Star of Death» – О.Л., А.П.), Хар Декер (у стародавньому Єгипті – «Har déchér, the Red One» – О.Л., А.П.), Мангала (у ведичній астрології – Mangala – О.Л., А.П.), Тур, Арес, Марс – планета з багатьма іменами. Протягом останніх тисячоліть у багатьох мовах і культурах він асоціювався з ненавистю, війною і смертю» [13, с. 13]. Подібні асоціації зумовлені, насамперед, криваво-червоним кольором планети, ще одним чинником є еліптична орбіта руху: у певних точках Марс наближається до землі, а потім знову віддаляється. Давньоєгипетські астрономи зафіксували, що траєкторія руху планети протилежна іншим зіркам, тому в єгипетській культурі Марс отримав назву «Червоний» або «Той, що рухається назад» [13, с. 13].

Відкриття єгиптян стали основою для вавилонського календаря. Мешканці Вавилону вірили, що розташування зірок і планет передбачає майбутні події, а світила вважали вищими істотами. Червоний Марс, Неграл, був «Зіркою Смерті» і богом підземного світу. Неграл уособлював войовничість, битви, руйнування та спустошення. У грецькій міфології Червона планета була пов'язана з богом війни Аресом, жорстоким і підступним сином Зевса та Гери. Іншої конотації сутність Марса набуває в римлян: крім ролі бога війни, він також був покровителем Риму і богом родючості [15].

Інтерес до Червоної планети підвищився в кінці XIX ст. через неправильний переклад італійського терміну «canali», новина про штучні об'єкти на Марсі викликала суспільний резонанс. «Відтоді, як Джованні Скіапареллі оголосив у 1878 році, що побачив канали, які перетинають його поверхню, планета стала предметом тисяч наукових статей, десятків повнометражних досліджень і місцем дії сотень науково-фантастичних романів, оповідань і фільмів» [13]. З'являється теорія, що на Марсі може існувати життя. Відповідно, формується певний «науково-фантастичний» міф, пов'язаний із загадковою червоною планетою.

У принципово новому аспекті марсіанський міф розвивається в XX-XXI ст., адже відтепер він функціонує в контексті науково-технічного розвитку, ідей щодо освоєння космосу, життя на інших планетах тощо. У цьому контексті передусім варто згадати фантастичний роман «Війна світів» Г. Уеллса [10], у якому було відображено не лише технічний прогрес, а й політичну ситуацію у світі. У період найактивнішого панування британського колоніалізму (Pax Britannica) конфліктні настрої між країнами прогресували, розповсюджувалась тривога перед вторгненням іноземних сил, що відображало експоненціальне зростання кількості творів на мілітаристську тематику. Констатуємо, що наукові відкриття, теорія про існування життя на Марсі та суспільні й політичні тенденції кінця XIX століття спонукнули Г. Уеллса написати твір про вторгнення планетарного масштабу.

У романі відсутнє зображення життя на Червоній планеті, адже на той час наука не досягла такого рівня розвитку, на якому космічні подорожі стають можливими. Натомість увага автора була зацентрована на ворожості прибульців. На підтвердження тези наведемо опис циліндру, у якому прибувають марсіани: «Та його частина, яка виглядала з піску, була подібна до велетенського осмаленого циліндра, зовні вкритого грубим лускатим шаром нагару сіро-брунатної барви. Циліндр мав ярдів із тридцять у перерізі» [10], «Циліндр так розжарився, пролітаючи крізь атмосферу, що до нього й тепер не можна було підступити. Невиразний шум усередині циліндра Оджилві пояснював собі нерівномірним охолодженням його поверхні. Тоді він і гадки не мав, що циліндр може бути порожнистий» [10].

Водночас портретні характеристики потвор викликають жах та огиду: «...щось сіре, хвилясте, повзуче; блиснули два кружала, наче очі. Потім щось ніби сіра гадюка, завтовшки з палицю, стало викільцьовуватись із циліндра і, похитуючись у повітрі, схилятися в мій бік. Спершу — одне, а там і друге» [10]. Опис марсіан має міфологічну основу, зокрема, спостерігаємо алюзію до образу Медузи Горгони: «...цілий клубок щупальців, наче в Горгони..» [10]. Констатуємо, що автор ілюструє різницю між землянами та прибульцями, підкреслює фізіологічні та психічні відмінності, унеможлиблюючи діалог та мирне вирішення конфлікту. Як зазначає Г. Бондаренко, «інтелектуалізм і деяка абстрактність та узагальненість як типологічні риси науково-фантастичного роману поєднуються у творах Г. Дж. Уеллса з тенденціями соціально-психологічного роману: увагою до деталей, реалістичною символікою, умінням показати людину часткою історії та ін.» [2, с. 76]. Отже, загалом роману Г.Дж. Уеллса не притаманний глибокий інтерес до висвітлення індивідуальної долі кожної людини, натомість автор привертає увагу до проблем епохи, становища суспільства. Важливим аспектом у цьому контексті виступає хронотоп, адже описані в романі події відбуваються на початку ХІХ ст., на кілька років пізніше, ніж був опублікований твір. На думку Г. Бондаренко, це «виконує дві функції: по-перше, реалістична достовірність досягається впізнаваністю навколишнього – і місця дії (Лондон та його околиці), і дійових осіб (майже сучасники); по-друге, обрана дата є перехідною і знаменує зміну століть, поглядів і подій, і це зумовлює «двосторонність» сприйняття художнього твору – реалістичне і символічне» [2, с. 76].

Американський бізнесмен, сходознавець, дипломат, астроном і математик, дослідник Марсу П. Лоуелл вважав, що на цій планеті існує високорозвинена цивілізація, яка поступово занепадає [14]. Підтверджуючи свою теорію спостереженнями, вчений описує оазиси та штучні канали, які, на його думку, мали зберігати воду на планеті. Книга «Марс та його канали» П. Лоуелла стала науковим підґрунтям «Принцеси Марсу» (перший роман циклу про Барсум) Едгара Райса Барроуза. На відміну від прибульців, зображених у «Війні світів», частина жителів Барсума (Марс у романі Е.Р. Барроуза – А.П.) має антропоморфні риси: «І перед моїми очима постала струнка дівоча постать, схожа до найменших дрібниць до земних жінок мого минулого життя... Її обличчя було овальне і надзвичайно красиве, кожна риса була виточена і вишукана, очі великі й блискучі, а голова увінчана масою вугільно-чорного, хвилястого волосся, вільно зібраного в дивну зачіску. Її шкіра була світло-червонувато-мідного кольору...» [12, с. 49]. Є в романі й опис інших рас, які менш схожі на людей, наприклад, зелених марсіан, тарків: «Вони здавалися переважно головами, з маленькими худорлявими

тулубами, довгими шиями і шістьма ногами, або, як я згодом дізнався, двома ногами і двома руками, з проміжною парою кінцівок, які можна було використовувати за бажанням або як руки, або як ноги. Їхні очі були розташовані на крайніх сторонах голови трохи вище центру і виступали таким чином, що могли бути спрямовані як вперед, так і назад, а також незалежно один від одного...» [12, с. 18].

Отже, людиноподібна зовнішність марсіан сприяє встановленню контакту, проте зазначимо, що домінантну позицію займає герой із Землі. Земляни досягають свого становища на Марсі в результаті сутички представників двох інопланетних рас. Л. Зелінська стверджує, що «культурно-політична колонізація планети Барсум, всеперемагаючий супергерой – це відлуння I і II світових війн в американському суспільстві й перегрупування політичних сил у світі» **[Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 133]**. Це підтверджують і часові межі публікації циклу романів – 1912-1943 роки.

У 1950 році світ побачив цикл оповідань Рея Бредбері «Марсіанські хроніки» [3]. Автор надихався теоріями П. Лоуелла [14] та романом «Принцеса Марсу» Е. Барроуза [12]. Проте, на відміну від циклу про Барсум, у творчості Бредбері земляни досягають Марсу за допомогою технічного прогресу. Вони мають чітку мету: колонізувати Червону планету. Загарбницькі інтенції призводять до смерті кількох екіпажів із Землі, епідемії вітрянки на Марсі та ядерної війни. Спостерігаємо, що теми порушені в романі відображають суспільну пересторогу та хвилювання того часу. Це дає підстави науковцям позиціонувати цей цикл як пацифістичний, антивоєнний [11]. Проблематика оповідань допомагає пов'язати фантастичне з реальним, створюючи художній простір, у який вірить читач. Цікавим аспектом творчості Р.Бредбері є категорія часу. Він фігурує в назвах оповідань: «February 1999/2030: Ylla» («ЛЮТИЙ 1999. Ілла»). Марсіани Бредбері подібні до людини, хоча й мають певні особливості: «І він, і вона були ще не старі. Як у всіх марсіан, у них була брунатна шкіра і схожі на золоті монети очі. Голос тихий, співучий» [3]. Автор зображає їх мудрими та хитрими. Вони здатні до гіпнозу, уміють навіювати видіння, використовують телепатію.

Енді Вейр у романі «Марсіанин» теж досягає правдивості та точності в зображенні Червоної планети [4]. Позаземного життя не існує, а на планеті панують тільки піщані бурі. Головний герой змушений виживати самотійно, чекаючи на порятунок – місію, котра має прибути лише через чотири роки. Реальність, яку описує Е. Вейр, близька читачу. Враховуючи, що на момент публікації роману пройшло вже сорок років, відколи перший посадковий апарат успішно приземлився на Червоній планеті, політ на Марс у 2023 році не здавався

ірреальним. Більшої правдивості тексту додають також описи побуту героя, якому доводиться вирощувати картоплю на станції, добувати воду та намагатись встановити контакт із Землею. Е. Вейр відходить від мілітаристської тематики в літературі, натомість акцентуючи на співчутті, героїзмі та технологічному прогресі.

Роман «Країна блакитних орхідей» М. Капія [5], опублікований в 1932 році, став першим твором в українській літературі, де описані міжпланетні польоти. За наукову основу, як і Г. Веллс та Е. Барроуз, автор використав праці Дж. Скіапареллі та П. Лоуелла. Події відбуваються в ХХІ ст. Прикметним є опис України майбутнього, адже він далекий від реального стану справ у тридцятих роках, проте значна кількість передбачень М. Капія здійснилась. Зокрема, автор описував незалежну Україну як демократичну республіку із власною валютою та державною символікою. Через візії майбутнього, що суперечили радянській ідеології, роман не набув широкої популярності. С. Філоненко стверджує: «Письменник наголошує на тому, що ХХІ століття стало часом миру після кривавих воєн, що уможливило реалізацію сміливих міжнародних космічних проєктів. Розповідь про політ на Марс подається в контексті загального розквіту людства, а також науки і культури в незалежній Українській державі» [11, с. 82].

Марс одночасно населяють дві раси: атланти та розумні блакитні орхідеї. Саме орхідеї є корінними жителями Марса. На думку Л. Зелінської, «повторено прийом Г. Дж. Уеллса: оскільки Чужий не антропоморфний, то встановити контакт не вдається ні на Марсі, ні в Києві» [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 133]. Погоджуючись, на підтвердження цієї тези наведемо опис орхідеї: «...розцвілий корч орхідеї з велетенською блакитною квіткою посередині... У самій середині квітки, в тому місці, з якого розходяться пелюстки, що творять корону квітки, де звичайно в орхідей знаходиться темний жмуток пиляків, знаходилося око... Живе, ворухливе мов людське око, яке вдивлялось у тих, що з жахом спинилися на порозі... » [5].

Натомість атланти прибули на Марс із Землі багато років тому, отже, їхні зовнішні відмінності не такі суттєві: «А проти його стояв високий мущина з білою, довгою бородою, з клясично гарними чергами лиця й вірлиним носом...» [5], «Біля нього стояла дівчина невисказаної краси у довгій нагортці чи туніці, стягненій на рамени аграфкою з розпущеними карими косами, придержуваними над чолом діядемом з якогось незнаного металю. А лиця в обоїх були червоної краски, такої ніжної червоної краски, яку стрічається на малюнках єгипетських фараонів, перших династій» [5]. Контакт із ними встановлюється успішно, нащадки Атлантиди не проявляють агресії, людство навіть планує подальшу співпрацю.

До теми космічних польотів також звертається український фантаст Василь Бережний [1]. У його оповіданні «А ви ще не були на Марсі?» особливої уваги заслуговує часопросторова будова. Подорож відбувається уві сні: Андрійку сниться майбутнє, де він, дорослий космонавт, вирушає з дідусем на орбіту Марса, щоб довести свою теорію про існування життя на планеті. Андрій вірить, що на Марсі існують штучні канали та сніг. Це припущення підтверджується після прибуття героями на Червону планету. Ситуація, яку вони спостерігають на ній, повністю відображає земну дискусію та думки про іншу планету. Взаємодія марсіан схожа до організації на землі: «Двері самі відчинилися і пропустили космонавтів до просторої, залитої червонуватим світлом зали. Там було повно марсіан: вони сиділи на зручних стільцях і мовчки слухали промовців, що по черзі говорили з двох трибун» [1]. Жителі планети подібні до людей. Ідентичною є й тематика їхньої розмови: марсіани сперечаються, чи існує життя на землі. Проте контакт із жителями не встановлюється, бо Андрійко прокидається й виявляється, що всі події були вигадкою, маренням.

«Колонія» Макса Кідрука – перша книга циклу «Нові темні віки», що побачила світ в грудні 2022 року [7]. Одним із поштовхів, які надихнули автора написати роман, стали «Таймлайн» Майкла Крайтона та теорія струн. Варто зауважити, що Майкл Крайтон використовує квантову машину задля подорожей крізь час і простір, у в Макса Кідрука переміщення в просторі пов'язані зі зникненням пасажирського літака над Угандою, аплізіями, що не з'являються на станції після успішного копіювання та нейтринними спалахами. Другим поштовхом стала зміна клімату та загроза метангідратного вибуху.

Події в романі «Колонія» відбуваються у 2124 році одночасно на Землі, на Марсі та на орбітах. Марс у художньому світі Макса Кідрука відповідає цілком реальним описам, справжніми є й місця розташування поселень. Особливий інтерес викликає організація колоній: «Усі п'ять розташовувалися в Сімудських долинах на півдні рівнини Хриса. Колонії вирізнялися значною заселеністю (не менше як десять тисяч мешканців), розвиненою інфраструктурою та наявністю хоча б одного купола. Найбільшою колонією був Ньюборн: вісім куполів і сорок дві тисячі мешканців, переважно вихідців зі Штатів, Канади та Європейського Союзу» [7, с. 127]. Зазначимо, що колонізація Марса не зумовлена економічними факторами, адже через природні умови на цій планеті неможливо майже нічого продукувати, складно й дорого навіть вирощувати їжу. Більшість колонізаторів прибуває на Марс через теломід, необхідний на Червоній планеті препарат, який продовжує життя.

Становище світу в романі є авторською візією майбутнього людства. Доля українців на двох планетах в ній значно відрізняється. В Україні існує сіра зона на

Сході, а конфлікт з державою-агресоркою досі не вирішений, у той час як українці на Марсі мають значний вплив, адже контролюють продовольчі запаси колоній. Водночас загальна політична ситуація на Марсі ще більш нестабільна, ніж на Землі. Важливим фактором є депресивний стан народжених на Марсі та відчуття безвиході. Тож отримавши російську зброю, тобто примарну владу, вони керуються насамперед прагненням помсти, що призводить до бунту та хаосу на планеті.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи.

Аналіз наукових праць і літературних творів дав змогу констатувати, що інтерес до марсіанської тематики виникає ще в стародавньому світі, а особливо він активізується в XX-XXI ст., у зв'язку з розвитком науки й технологій, появою ідей щодо існування позаземної цивілізації. У творах письменників-фантастів (Г.Дж.Уеллса, Р. Бредбері, Е. Барроуза, Е. Вейра) висвітлюються питання щодо зовнішнього вигляду марсіан, їхнього ставлення до землян, а також встановлення контактів між представниками різних цивілізацій. У цих творах набувають відображення антивоєнні, пацифістські мотиви. З-поміж української науково-фантастичної літератури в контексті марсіанської тематики згадано твори М. Капія, В. Бережного, М. Кідрука, які ґрунтуються на науковій основі й позначені особливостями часопросторової організації.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш ґрунтовному аналізі окремих творів у межах марсіанської тематики, а також порівняльно-зіставних студій, присвячених особливостям творення образу Червоної планети в науково-популярній літературі.

Література

1. Бережний В. А ви ще не були на Марсі? URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Berezhnyi/A_vy_sche_ne_buly_na_Marsi. (Дата звернення: 14.09.2024).
2. Бондаренко Г. «Великий сміливець сучасності». «Війна світів» Герберта Джорджа Веллса як роман-пересторога. Бондаренко Г.Ф. *Літературознавчі перспективи: компаративістська генологія*. Житомир: Вид-во «Полісся», 2014. С. 70-76. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/11607/1/%D0%86%D0%86%20\(2\).pdf](http://eprints.zu.edu.ua/11607/1/%D0%86%D0%86%20(2).pdf). (Дата звернення: 14.09.2024).
3. Бредбері Р. Марсіанські хроніки. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. 342 с.
4. Вейр Енді. Марсіанин. Київ: KM-books, 2015.
5. Зелінська Л. В. Комунікація з Чужим (огляд європейської і американської літературної Марсіади з кінця XIX ст. до початку XXI ст.). Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук праць. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 131–135.
6. Капій М. Країна блакитних орхідей. Київ, 2024. 208 с.
7. Кідрук Максим. Колонія. Київ: Бородатий тамарин, 2024. 1098 с.

8. Левко У. Адаптація античної парадигми в «марсіанському міфі» наукової фантастики (на матеріалі прози Станіслава Лема). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18445/26-Levko.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 14.09.2024).
9. Нямцу А. «Літературні міфи» у європейському загальнокультурному контексті. *Studia Methodologica: альманах*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. Вип. 19. С. 295-307.
10. Уеллс Г. Дж. Війна світів. URL: <https://books2you.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/uells-herbert-dzhordzh-viyna-svitiv.pdf>. (Дата звернення: 14.09.2024).
11. Філоненко С. Блакитні орхідеї та оранжеві джунглі: екзотичний простір Марсу і Венери в українській фантастиці XX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія». 2024. № 22(90). С. 79-84.
12. Burroughs Edgar Rice. *A Princess of Mars*. New York: Grosset & Dunlap, 1917. 326 p.
13. Notakainen Markus. *Mars from myth and mystery to recent discoveries*. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=sPs3S5TYOEMC&oi=fnd&pg=PR9&dq=mars+in+myths&ots=ReHWmgXdX7&sig=pYwxnHVORDeKDafpEqSuRvU1NcU&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true (дата звернення: 14.09.2024).
14. Lowell Percival. *Mars as the Abode of Life*. New York: The Macmillan company, 1908.
15. Mars. URL: <https://www.worldhistory.org/Mars/>. (Дата звернення: 14.09.2024).

Lilik O., Popeliukh A. MARSIADE IN SCIENCE FICTION LITERATURE: GLOBAL AND UKRAINIAN CONTEXTS

The authors of this article characterizes the peculiarities of the functioning of the Martian theme in science fiction literature of the 20th-21st centuries, first of all, the origins of the Martian myth in ancient mythology are clarified, the specifics of the functioning of the image of the Red Planet in the novels of G.J. Wells, R. Bradbury, E.R. Barrows are characterized. The peculiarities of the creation of the Marsian myth in the works of Ukrainian writers of the specified period, in particular M. Kapii, V. Berezhnii, M. Kidruk, are considered. Emphasis is placed on the features of the artistic world of M. Kidruk's novel "Colony" in the context of the world marsiada.

Key words: marsiade, novel, image, theme, Mars, literature.